

його мали направити до міста Маріїнськ. Подальша доля талановитого актора залишається невідомою. 7 серпня 1959 року В. В. Дилевський був реабілітований.

Отже, репресивна політика держави щодо інтелігенції національних меншин Півдня радянської України у 1934 – 1937 роках була досить масштабним та цілісним явищем. Серед заходів, що здійснювались в адміністративному порядку, в першу чергу, слід назвати звільнення з роботи чи навчального закладу, позбавлення виборчих прав, виключення з КП(б)У чи ВКП(б) тощо. Одночасно репресивно-каральний апарат продовжував притягувати реальних, потенційних чи уявних противників до кримінальної відповідальності. Серед типових звинувачень були: проведення контрреволюційної троцькістської діяльності, антирадянська агітація і пропаганда, наявність родичів за кордоном та переписка з ними, шпигунство, шкідництво, приналежність до контрреволюційних організацій та груп. В цей період вироки були відносно м'якими, люди отримували терміни від 3-х до 10-ти років, багатьох зовсім звільняли. Але трагедія репресованих в ці роки не менша, ніж в попередні. Небагатьом з них вдалося вижити у пеклі виправно-трудовах таборів. І лише одиниці повернулися до нормального життя та особисто дочекались відновлення чесного імені й реабілітації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20 - 30-ті роки). – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с; Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: «Глобус», «Вік»; едмонтон: Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, 1992. – 176 с; Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы. – М.: Готика, 1998. – 208 с; Місінкевич Л. Л. Репресії серед національних меншин Поділля на початку 30-х ХХ ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редколег.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін., – К.: Рідний край, 2001. – Вип. 12. – С. 455 – 466. Марочко В. І., Хіллів Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) – К.: Науковий світ, 2003. – 302 с.; 2. Михайлуца М., Бурундукова М. Сталінщина: Розвал національних шкіл Одещини (1937–1938 рр.) // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 45–47; Ключенко Д. М., Фурсенко Л. І. Освітня Одещини – жертви репресій сталінізму // Вісник педагога. Спецвипуск № 1. – Одеса, 1995. – 99 с; Шитюк М. М. Політичні репресії серед інтелігенції Півдня України // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – Вип. 11. – К.: Рідний край, 2000. – С. 398–412; Фабианская В. А. Из небытия: Очерки о репрессиях 20–50-х годов. / Ред. кол.: Л. В. Ковальчук (гл. ред.) и др. – Одесса: Друк, 2003. – 176 с; Бринош І. В., Петровський Е. П. Біль минулого: нариси історії репресій 1930-х років серед освітян Одеської області (Іванівський район). – Одеса: СМІЛ, 2006; 3. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф Р 4574. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 11; 4. Там само. – Арк. – 19; 5. Там само. – Ф П 2. – Оп.1. – Спр. 1448. – Арк. 33; 6. Малинова Г. Дело антисоветской немецкой организации преподавателей Одесского педагогического института. (1934 год) // Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти / Сост.: Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. – Одесса: ОКФА. – Т. 1. – 1997. – С. 710; 7. Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області. – Фонд «П» (припинених справ). – Спр. 26631. – 85 арк.; 8. Там само. – Спр. 24920-п: в 2-х томах. – 367 арк.; 9. ДАОО.- Ф П 11.- Оп.1. – Спр. 274. – Арк. 16 – 17.10. Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області. – Фонд «П» (припинених справ). – Спр. 123-п. – 51 арк.; 11. ДАОО.- Ф Р 2009. – Оп.1. – Спр. 12. – 140 арк.; 12. Там само. – Арк. 29; 13. Там само. – Арк. 14; 14. ДАОО.- Ф Р 8065. – Оп. 2. – Спр. 2981. – 118 арк.; 15. Там само.- Спр. 5244. – 139 арк.; 16. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). – Ф. 16. – Оп. 28. – Спр. 20. – Арк. 12 – 14; 17. ДАОО.- Ф Р 8065. – Оп. 2. – Спр. 2000: в 2-х томах. – Т. 1. – 172 арк; Т. 2. – 233 арк.; 18. Там само. – Спр.3181. – 43 арк.

В.В. Гінда

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1944 РР.)

В останнє десятиліття вітчизняні історики Другої світової війни значну увагу приділяють питанням дослідження соціальної політики окупантів щодо місцевого населення. Значний інтерес серед них викликають також взаємини інтелігенції з нацистами та її становище в умовах «нового порядку».

На жаль, у радянській історичній науці дана тема не знайшла належного відображення, вже тільки цей факт зумовлює її актуальність. Не маючи можливості вийти за рамки ідеологічних кліше, основну свою увагу тогочасні дослідники звертали на висвітлення діяльності інтелігенції в радянському тилу, бойових діях на фронті, партизанському й підпільному русі, злидненню життю населення під час окупації. При цьому поза увагою лишалася ті, хто знайшов собі роботу за фахом при німцях, а також причини, що спонукали їх піти на такий крок. Всі вони вважалися партійним керівництвом зрадниками, тому не були варті уваги тодішніх істориків.

Завдання даної статті: на основі архівних джерел, розвідок сучасних істориків зробити комплексний аналіз життя української інтелігенції в період нацистської окупації та виявити причини, що змушували останню йти на співпрацю з ворогом.

У роки незалежності України вітчизняні науковці М. Коваль [1], І. Верба [2], В. Шайкан [3] підійшли до розгляду питання колаборації місцевої еліти більш виважено, намагаючись пояснити це явище низкою соціально-політичних чинників. Зокрема, М. Коваль вважає, що переважна більшість інтелігенції, що пішла на співпрацю з нацистами, була аполітичною тому обрала, як їй здавалося, єдино можливий шлях – пристосуванство. Додатковим фактором, який полегшував прийняття цього непростого з морального погляду рішення частиною інтелігенції, була образа на радянську владу, антипатія до неї. Дехто цинічно розраховував добре влаштуватися за нових умов. Частиною рухало альтруїстичне бажання прислужитися співгромадянам у складний час [1, с. 236].

Погоджуючись з сказаним М. Ковелем, все ж маємо зауважити, що, на нашу думку, теза відносно того, що переважна більшість інтелігенції пішла на співпрацю з окупантами через свою аполітичність, не зовсім відповідає дійсності. Німецька влада якраз рекомендувала українській адміністрації охоче брати на роботу антирадянськи налаштованих людей (особливо постраждалих від дій комуністів), намагаючись у такий спосіб уникнути небажаних елементів. Спеціально з цією метою для освітян окупанти розробили анкету, яку мав заповнити кожен бажаний, влаштуючись на посаду вчителя, вихователя чи викладача. Серед загальних питань в анкеті також необхідно було вказати національність, належність до компартії або інших політичних організацій, службу в радянській армії. Відповіді на ці запитання, власне, і впливали на остаточне рішення окупаційних властей. Крім даного документа, від претендентів вимагалось написання автобіографії, підтримки декількох свідків, що могли б підтвердити правдивість цих документів.

У свою чергу українська адміністрація, більшість якої становили українські націоналісти або їх прихильники, при відборі на роботу також намагалася залучити пронаціоналістичну інтелігенцію. Наприклад, у вінницькому відділі освіти підбором вчительських кадрів займався колишній військовослужбовець армії С. Петлюри Гаєвий, який намагався не допускати на педагогічну роботу прорадянськи налаштованих вчителів. Коли певна кандидатура не підпадала під ці критерії, він, згідно з свідченнями очевидців, говорив лише одну фразу: «це не наша людина» [4, арк. 190].

У результаті такої політики в середовищі інтелігенції було чимало прихильників як окупантів з українськими націоналістами, так і радянської влади. Досить ґрунтовно політичні вподобання театральних митців відобразив В. Гайдабура в своїй книзі «Театр, захований в архівах». Згідно з його дослідженнями, група акторів-аматорів Чигиринського українського народного театру підпільно була пов'язана з партизанським загonom «Москва»: В. Хоменко, М. Сорока, Ю. Курочка, Ф. Вербівський, Л. Євтушенко, Г. Москаленко та інші. Під дахом Новгород-Сіверського театру режисер Й. Смолянський організував молодіжне антифашистське підпілля. Його членом був художній та музичний керівник цього театру М. Хомичевський – видатний український перекладач, відомий під літературним псевдонімом Борис Тен. Режисер житомирського театру І. Клепаченко підтримував українських націоналістів [5, с. 69-70].

Звичайно, були й повністю аполітичні інтелігенти і прихильники нацистського режиму. Так Ф. Гладков – Курбасів учень, втомлений репресіями у 30-ті роки, хотів «просто працювати» без всілякої політики, проте у Дніпродзержинську його залучили до постановки антибільшовицької вистави, через що він з приходом більшовиків потерпів. А ось режисер Київської оперети Л. Новіков з приходом німців додав до свого прізвища «фон Бергман», розважався, пиячив з новими друзями, а згодом хтось з них його застрелив [5, с. 70].

Така ситуація була не тільки в театральному мистецтві. Певною мірою були політизовані і представники освітянської галузі. Зокрема, вчителька с. Каташин Ободівського району К. Олійник проводила в школі бесіди з дітьми, розповідаючи їм про героїзм Червоної Армії, про подвиги захисників Севастополя і Сталінграда. У розмовах вона намагалася пояснити дітям становище, в якому вони тимчасово опинилися [6, арк. 247]. У містечку Троянів (Житомирська область) за націоналістичну діяльність у 1942 р. німці розстріляли шкільного референта райуправи Бугайчука. Восени 1942 р. в Чуднівському районі області зазнали арештів завідувач районного відділу освіти та деякі директори шкіл, причетні до випуску букваря націоналістичного змісту [7, с. 209, 212].

Були серед освітян і такі, що відверто служили нацистам, визнавали їх за своїх «визволителів». Завідувача школою в с. Терни Лиманського району Станіславської області В. Землянська, коли карала дітей, говорила: «Влада зараз наша, що хочу, то і роблю» [3, с. 318]. У серпні 1942 року в Ровеньковському районі Луганської області Бенецький, якого німецька влада призначила

начальником районного відділу народної освіти, зібрав районну конференцію учителів, на якій запропонував написати Гітлеру телеграму з подякою за «визволення від більшовиків» [3, с. 318].

Власне, зі стоцентною впевненістю стверджувати, що серед тогочасної інтелігенції не було аполітичних людей, не слід. Певний відсоток їх був, але не більшість, як пише М. Коваль.

У свою чергу І. Верба досліджуючи становище наукової інтелігенції Києва зауважує, що одним з головних мотивів, які вплинули на остаточне рішення багатьох науковців міста залишитися на окупованій території, було небажання прислужитися новим хазяям, а можливість більш повноцінно зреалізувати власний науковий потенціал на користь української науки [2, с. 45-46]. Тільки в столиці згідно з даними Київської міської управи на кінець 1942 року залишилося 3 академіки, 180 професорів, 253 доцентів, 148 старших наукових співробітників, 69 молодших наукових співробітників, 80 асистентів [3, с. 323], більшість з них займалися дослідницькою роботою при окупантах.

На наш погляд, доволі незрозумілим є твердження В. Шайкан, що однією з головних причин виникнення колаборації серед інтелігенції була однозначна гітлерівська політика знищення людей творчої та розумової праці як носіїв самосвідомості нації [3, с. 347]. Якщо відштовхуватися від таких припущень, то інтелігенти повинні були б навпаки намагатися приховати свій соціальний статус, а не йти на співпрацю з німцями.

Деякі історики до сих пір вважають людей інтелектуальних професій, що працювали на німецьку владу в роки окупації, зрадниками. Основна їх аргументація зводиться до того, що в останніх був вибір: або евакуюватися з тилowymi частинами радянської армії, або стати на шлях спротиву. Утім, такий погляд на проблему є досить спрощеним. Насамперед слід пам'ятати, що не кожен бажаючий в той час міг евакуюватися. Як правило, першим таке право надавалося місцевій партійній верхівці, яка намагалася вивезти з собою все своє добро, також спеціалістам важкої та легкої промисловості, тому простим учителям, викладачам, науковцям гуманітарної галузі годі було сподіватися на це. Сучасник тих подій Федір Пігідо-Правобережний, згадуючи пережиті ним часи, писав: «Уже в перших днях липня значніші партійні робітники Києва почали вивозити свої родини на схід, за ними – менші, а там – і дрібнота з районних партійних комітетів потяглася за ними. Отже, все, що мало якусь можливість, втікало на схід. Але я мушу оговоритись: «все» – це значить партійні робітники, військові, енкеведисти. Що саме викликало цю безсоромну паніку, не можу сказати. Начальство металося в безбожному страху, вивозило свої родини, своє майно, а разом і своїх собак, часто-густо, як мені доводилося бачити в Києві, навіть піяніна й вазони з квітами (на автомашинах)» [8, с. 34, 47].

Значна частина наукової інтелігенції, потрапивши в евакуації під бомбардування ворога, змушена була повернутися на місця постійного проживання. Також швидке просування німецьких військ призвело до того, що евакуація в більшості випадків була схожа на просту втечу, а це досить сильно впливало на психологію людей різних верств. Віра в непереможну радянську армію виявилась повною ілюзією, породжуючи за собою розчарування та апатію до того, що коїлось навкруги. «Я побачив, як вони втікають, і зрозумів, що це кінець, – зазначав у своїй книзі «Бабин Яр» А. Кузнецов. – Червоноармійці – в своїй захисній, вигорілій формі, одні зі скатками, інші вже й без зброї – рідко побігли через подвір'я, по городах, переплигуючи тини. Говорили потім, що вони забігали в домівки, благали дати цивільну сукню, і жінки давали скоріше яке-небудь шмаття, вони переодягалися, в надії сховатися, і баби топили в вигрібних ямах непотрібну зброю і гімнастерки з відзнаками» [9, с. 17].

Зрозуміло, переживши такий шок, більшість людей, у тому числі й представники інтелігенції, вважали, що нова влада прийшла назавжди, тому змушені були шукати можливість прохарчувати себе і свої сім'ї.

Немаловажну роль у співпраці з ворогом відіграв і той факт, що інтелігенція в основній своїй масі була неоднорідною, як, власне, і все тодішнє радянське суспільство. Зовні здавалося, що це не так, однак внутрішньо, на нашу думку, її представники ділилися на декілька категорій. Перша – це «партійна інтелігенція», яка сформувалася за часів тоталітарного режиму і фанатично його підтримувала. Власне, саме вихідців з цього середовища, що співпрацювали з ворогом, можна називати зрадниками. Друга – «дореволюційна інтелігенція», сформувавшись за царських часів, вона мала можливість порівнювати системи та життя еліти за царату і більшовиків, що свідчило не на користь останніх. При цьому більшість з них жили в постійній боязні бути арештованими за підозру в антирадянській діяльності, тому не могли відкрито заявити про свою позицію в суспільстві. Третя – «націоналістична», прихильники якої, потерпівши поразку в Українській революції 1917 – 1920 рр., чекали слушної нагоди, щоб знову включитися в боротьбу за незалежність і звичайно вважали своїм

ворогом радянську владу, розцінюючи німців на початковому етапі війни як своїх союзників у боротьбі проти більшовизму. Основну більшість такої інтелігенції складали вихідці із Західної України. Четверта – «нейтральна», її представників цікавила лише можливість займатися улюбленою справою, а не політика.

Окрім першої категорії, всі інші на початку окупації пішли на активну співпрацю з німцями. Тут потрібно зазначити, що даний авторський підхід не претендує на безальтернативність при остаточному вирішенні проблеми, а розглядається як варіант для можливої наукової дискусії.

При цьому слід також визнати, що існували люди, які намагалися просто пристосуватися до «нової влади» і вислужуватися перед нею з метою наживи й соціального статусу (власне, категорія таких людей була в усі часи). Наприклад, майже весь період окупації з німцями співпрацював професор-мистецтвознавець С. Гіляров, друкуючи в київській газеті «Нове українське слово» про німецькі та антирадянські статті. Був активним консультантом «Музею-архіву», що знаходився в Києві, брав участь у формуванні виставки «Руйнація більшовиками пам'ятників культури в Києві». Уже після звільнення столиці від гітлерівців він знову став підтримувати радянську владу, і в «Украинской Правде» 14 грудня 1943 р. з'явилася його стаття «Немецкий грабеж в музеях Киева», а 5 березня 1944 р. – «Архитектурные потери Киева». За таким же сценарієм співпрацював з ворогом П. Білик. Отримавши посади інспектора вищих навчальних закладів і науково-дослідницьких установ при Київській міській управі, помічника декана історико-філологічного факультету Київського університету, він паралельно розробляв наукову тему: «Панування жидів та більшовиків у Києві». З приходом радянської влади став членом правління Київського будинку учених, виконував обов'язки відповідального секретаря Київського обкому профспілки вищих шкіл [3, с. 330-331].

Були й такі, що свідомо залишалися на місцях у надії на європейську ментальність і «культуру німців». Наприклад, Ф. Пігідо-Правобережний будучи представником тодішньої «нейтральної» інтелігенції (уже потім в еміграції він активно підтримував національно-визвольні ідеї – авт.), у своїх спогадах відкрито говорить про співпрацю з цілковитою щирістю, особливо в перший рік окупації, своїх колег з ворогом, надіючись на можливість доброго співжиття з дружньою Німеччиною (як потім виявилось дані сподівання були марними – авт.). Він також відзначає, що таких дій не цуралися й комуністи, але наголошує, що певна їх частина, залишаючись вірними Сталіну, відважувалась на такий крок з певною метою (мається на увазі підпільна робота – авт.) [8, с. 140].

Сама ж політика окупаційних властей щодо української інтелігенції була не однозначною. Якщо до молоді радянської еліти була чітка позиція, найбільш вдало сформульована начальником генштабу вермахту Ф. Гальдером: «Створена Сталіним інтелігенція повинна бути знищена» [1, с. 236]. У німецьких військових навіть зовнішній вигляд її представників викликав ворожість і неповагу, про що свідчить звіт 513-ї комендатури тилового району армії «Південь»: «Ця інтелігенція принципово не схожа на західноєвропейську. Крім того, що вона суто зовнішньо мало відрізняється від пролетарів, не носить стоячих комірців, рідко голиться... Український інтелігент радянського Союзу – це не «універсально» чи класично освічений інтелектуал Європи, а ремісник високої спеціалізації... Ця «інтелігенція»... є невибагливою та не показною і почуває себе робочою частиною своєї нації» [10, арк. 39, 46].

Як бачимо, для гітлерівців головну загрозу становили саме представники «партійної інтелігенції», розуміючи це, вони розглядали вказаний прошарок як несумісний з «новим порядком» і такий, що підлягає негайній фізичній ліквідації. М. Коваль небезпідставно припускає, що більшість закатованих українських комуністів та комсомольців були представниками саме «партійної інтелігенції» [1, с. 235]. Німці називали їх комуністичними фанатиками. Наприклад, за відмову налагодити роботу на копальнях нацисти закатували співробітника філіалу Українського залізничного й марганцевого інституту М. Григоренка, інженера копальні Г. Куличенка та інших гірників. Така ж доля чекала й робітників, що відмовлялися працювати на підприємствах воєнного значення та військових об'єктах [11, с. 152]. Негайному знищенню підлягала й місцева партійна номенклатура.

Відносно представників дореволюційної, нейтральної та націоналістичної інтелігенції вони були менш категоричними, розраховуючи в майбутньому використати їх в своїх цілях.

Звичайно декларативні заяви німецьких лідерів стосовно подальшої ролі східної інтелігенції, суть якої зводилася до повного знищення інтелектуальної еліти залишалися в силі, однак ситуація на місцях вимагала на певний час відійти від них, аби більш ефективно використати промисловий потенціал українських земель. Крім того, потрібно було також налагоджувати дозвілля солдат вермахта та численного цивільного німецького апарату на окупованих територіях, а це передбачало

.....
відкриття насамперед культурно-розважальних закладів. Не маючи необхідної кількості своїх представників, вони змушені були користуватися послугами місцевої еліти. Саме тому окупанти, аби заручитися підтримкою даної верстви населення, йшли на певні поступки в економічних, соціальних, політичних та культурних питаннях.

При цьому німці добре розуміли, що все це тимчасово, однак «тубільцям» цього не потрібно знати. Рейхсміністр східних територій А. Розенберг, наприклад, в 1941 р. пропонував з метою залучення населення окупованих територій на свій бік приділяти увагу національному питанню, народній освіті, школі, мистецтву, літературі, за умови, що діяльність у цій галузі не буде мати ворожого німцям характеру [12, арк. 80]. Вже через рік в одному зі своїх секретних документів на адресу гауляйтера України Е. Коха, відчуваючи перемену настрою серед місцевої інтелігенції, він зазначав: «Не можна допустити думок, що нібито українці в умовах німецького панування взагалі не мають жодних надій: ні політичних, ні економічних, ні соціальних, ні культурних. Втрата кожної з цих надій відразу призведе, до збільшення кількості випадків саботажу» [13, арк.105-106]. З боку це було схожим на гру кота з мишею, який наперед знав подальшу долю своєї жертви.

Однак така політика нацистів призвела до активізації української націоналістичної інтелігенції, представники якої намагалися проникати в усі працюючі окупаційні установи та культурницьку сферу з метою поширення своїх самостійницьких ідей (зрозумівши задуми націоналістів, німці вдалися відносно них, наприкінці 1941 – на початку 1942 року, до репресивних дій – авт.). Керівник поліції і СД у Києві в одному зі своїх звітів з цього приводу писав: «Націоналістам вдалося проникнути майже в усі заклади політичного, економічного й культурного життя, направити туди своїх довірених осіб. Цікаво, що ці люди тільки зовні при всякій можливості вказують на свою лояльність стосовно до німців, але тих українців, котрі відкрито співпрацюють з німцями, систематично звільняють з своїх посад і ставлять на їх місця відомих активістів зі свого середовища. Що ж стосується культурного життя, то в усіх її сферах спостерігаються спроби націоналістичних кіл створити самобутню українську культуру» [14, арк. 157, 460].

Окупаційна преса 1941 – початку 1942 років буквально рясніла націоналістичними пропагандистськими статтями з приводу боротьби українців за власну державність. Особливо вони мобілізувалися напередодні річниць визвольних змагань різних періодів. Наприклад, у день 20-ї річниці (21 листопада 1921 р. – авт.) трагічної смерті 359 вояків армії Ю. Тютюнника, розстріляних більшовиками під Базаром (Житомирська область – авт.), влаштоване велике свято-маніфестація в честь пам'яті загиблих, на якому було присутні згідно з даними представників націоналістів біля 40 тисяч (ймовірно, цифра є завищеною, зібрати таку кількість люду в одному місці німці просто не дозволили б – авт.) осіб з різних куточків країни. З під Базару було взято землю з могил патріотів аби поставити її перед вітварем божим у Софіївському соборі, «щоб вона завжди нагадувала про незабутню героїку кращих синів України», – писалося на шпальтах київської газети «Українське слово» [15]. У свою чергу представники часопису «Волинь» (Луцьк – авт.) розпочали збір коштів для побудови пам'ятника загиблим. Так у с. Заліси, що на Ковельщині, місцева «Просвіта» в день святкування збрала 175 крб. і передала гроші до редакції газети [16]. У Крем'янці 4 лютого 1942 р. силами товариства Жіночої Служби Україні відбувся святковий мітинг з нагоди річниці Крут. По завершенні дійства всі присутні проспівали національний гімн [17].

Займаючись агітаційною справою серед населення, націоналістична інтелігенція не забувала й про свої прямі обов'язки, що їм відводила «нова влада», – робота на благо Третього райху. У цій ситуації кожна із сторін активно використовувала одну одну, переслідуючи певні цілі. При цьому слід визнати, що це ж саме робили представники інших категорій. Ось тільки вони, на відміну від націоналістів, намагалися не пропагувати свої ідеї (виняток становить «комуністична інтелігенція»), а пристосуватися до тогочасних умов.

Найчастіше на співпрацю з німцями інтелігенцію штовхала можливість отримати роботу за фахом, а з нею продуктові картки та пайки, що надавалися владою, і в такий спосіб вижити. Майже всі співробітники Української Академії Наук, відкритої нацистами наприкінці 1941 р., мали талони на обіди в академічній їдальні. Керівництво інститутів навіть могло харчувати там і своїх рідних. Зокрема, директор інституту органічної хімії та технології В. Шапошніков отримав можливість харчуватися разом зі своєю дружиною [18, арк. 150]. Велику роль також відігравала броня, яка захищала від відправки до Німеччини, що видавалася на біржах труда працюючим людям. Звичайно, і в середовищі націоналістів були такі люди, однак, як правило, вони представляли не західні регіони країни.

Незважаючи на певну зацікавленість німців у співпраці з цими категоріями інтелігенції, життя її в окупації було не легким. Заробіток практично нівелювався інфляційними процесами. Наприклад, у «Трансністрії» учитель початкової школи отримував 200-300 марок в місяць, професор університету 800-1200 марок; а якщо врахувати, що на відомому одеському ринку «Привоз» один кілограм гречки коштував 18 марок, рису – 25 марок, а кукурудзяного борошна – 1500 марок то освітяни працювали практично за безцінь [19, с. 39]. Не маючи можливості вижити на свою зарплату, деякі артисти змушені були виступати у вільний від театру час у німецьких військових лазаретах і частинах. «Після виступу, як правило, нас пригощали, – згадує своє життя в окупації колишня артистка Донецького музично-драматичного театру Н. Тимофєєва. – Вони (німці – авт.) розуміли, чого актори сюди приїхали. На столі – хліб, ковбаса, консерви, вино, сигарети. Сидячи, ми розкладали на колінах серветки, торбинки, концертні валізки й поступово наповнювали їх провіантом для дому» [5, с. 91].

Частково вирішували матеріальні та житлові проблеми інтелігенції створені різні фахові громадські організації, товариства. Так в Києві для допомоги науковцям восени 1941 р. відкрився Дім учених, що знаходився за адресою вул. Фундуклівська 2, завданням якого було матеріальне забезпечення науковців, культурно-освітня робота, наукова і юридична допомога, вирішення житлових питань. Уповноваженим у справах організації був В. Леонтович. Передбачалося також на його базі організувати їдальню і низку закусточних, які мали обслуговувати лише науковців та їхні родини. Також при Домі вчених існувала каса взаємодопомоги для науковців – пенсіонерів, яких в столиці на той час нараховувалося біля 200 осіб. На грудень 1941 р. правління каси на чолі з М. Садовським, виявивши частину з них, що жили в нужді, видало їм одноразову допомогу в сумі від 500 до 1000 крб. Окрім цього, члени товариства кожен місяць в розмірі одного відсотка відраховували останнім продукти харчування зі своїх запасів [20]. Подібні піклування про людей похилого віку, що не могли без сторонньої допомоги вижити в ті важкі часи, були досить поширені серед інтелігенції. Саме з ініціативи представників дніпропетровської громадськості місцева німецька влада надала одноразову допомогу в сумі 4800 крб. вдові академіка Д. Яворницького та призначила персональну щомісячну пенсію в 600 карбованців [21].

Звичайно, такі товариства не могли повністю забезпечити соціальні потреби інтелігенції, однак деякою мірою сприяли цьому.

Нужденним було життя тих, хто не зміг влаштуватися на роботу за фахом, або не прийняв «нову владу», ці люди, як правило, прирікали себе на голодну смерть, що підтверджує, харківський професор Гефтман, який пережив окупацію: «Інтелігенція, якщо б вона працювала у німців, не вимирала від голоду. У 1941 році була виключно велика смертність від голоду» [3, с. 322]. Його жертвами стали відомі київські професори М. Даміловський, Г. Іваницький, В. Лозинський, М. Левитський – загалом близько 30 осіб. У Харкові, за неповними даними, не витримавши поневірянь, загинули один академік (А. Бекетов), 21 доктор – професор, 37 асистентів і викладачів [22, с. 18].

Отже, підсумовуючи усе вищесказане можна зробити висновок, що причини, які спонукали інтелігенцію йти на співпрацю з німцями були різними. При цьому прирівнювати всіх до зрадників було б неправильно, враховуючи, що кожна із зазначених категорій мала свої політичні або аполітичні погляди, які відкрито не могли виразити при радянській владі. Виняток становить лише «комуністична інтелігенція», представників якої, що перейшли на бік ворога, можна вважати зрадниками комуністичного режиму, враховуючи їх суто соціалістичні переконання. Однозначним лишається той факт, що німців зовсім не цікавило соціальне становище даної верстви населення. Співпраця, сприймалася як тимчасова, що згодом проявилось в жахливих умовах життя та матеріальному забезпеченні інтелігентів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коваль М. Україна в Другій світовій війні і Великій Вітчизняних війнах (1939-1945 рр.). (Україна крізь віки). – Т.12. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.;
2. Верба І. Сторінки історії Української академії наук в німецькій окупації (кінець 1941-початок 1942 рр.) // Розбудова держави. – 1995. - №3. – С.45-50;
3. Шайкан В. Колобораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 466 с.;
4. Державний архів Вінницької області. – Ф.Р.6023. – Оп.4. – Спр. 25626;
5. Гайдабура В. Театр, захований в архівах: сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941-1944) // Історія. Політика. Документи. Ідеї. Художні реалії. Людські долі. – К.: Мистецтво, 1998. – 224 с.;
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф.1. - Оп.22. - Спр. 156;
7. Жилюк В. Оунівське підпілля на Житомирщині в роки фашистської окупації // Пам'ять століть. –

2005. - №3-4. - С. 208-223; 8. Пігідо-Правобережний Ф. Велика вітчизняна війна. (Спогади та роздуми очевидця). - К.: Смолоскип, 2002. - 466 с. 9. Кузнецов А. Бабий Яр, роман-документ. - Запорозжє: Інтербук, 1991. - 376 с.; 10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України). - КМФ-8. - Оп. 2. - Спр. 337; 11. Бідоча Л. Інтелігенція України в умовах «нового порядку» // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. Статей / НАН України. Ін-т історії України. - К., 2005. - Вип.9. - Част.2. - 499 с.; 12. ЦДАВО України. - КМФ-8. - Оп.1. - Спр.171; 13. Там само. - Спр.182; 14. ЦДАВО України - Ф.3676. - Оп.4. - Спр.474; 15. Українське слово. - 1941. - 4 грудня; 16. Волинь. - 1941. - 21 грудня; 17. Волинь. - 1942. - 22 лютого; 18. Державний архів Київської області. - Ф.Р.2462. - Оп.1. - Спр.6; 19. Кязимова Г. Деякі аспекти освітньої політики румунської влади на території «Трансністрії» (1941-1944 рр.) // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. - Одеса: ВМВ, 2007. - 333 с.; 20. Українське слово. - 1941. - 13 грудня; 21. Волинь. - 1942. - 4 червня; 22. Коваль М. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // Український історичний журнал. - 1993. - №9. - С.13-28.

О.О. Салата

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УМОВАХ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941-1944 РР.

Історія Великої Вітчизняної війни справді невичерпна. Її глибоке вивчення має теоретичне і практичне значення. Сторінки історії, що оповідають про героїзм і самовідданість радянських людей в роки війни, служать прикладом в патріотичному вихованні, а аналіз подій дає можливість глибокого осмислення та розуміння дій тих чи інших осіб у надзвичайних умовах.

Особливе місце серед всіх соціальних груп, що брали активну участь як на фронтах Великої Вітчизняної війни, так і в тилу, займає інтелігенція. Її внесок у перемогу визначається не тільки матеріальними цінностями. Велику роль інтелігенція України відіграла в підйомі патріотичних почуттів громадян, зокрема окупованих німецькою армією територій. У роки війни разом з робітниками і селянами вона віддавала всі свої сили і знання на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників. Але чим була інтелігенція в зазначений період, як можна визначити її значення і роль в суспільстві?

Діяльність інтелігенції в період Великої Вітчизняної війни вивчали М.В. Коваль [1], В.М. Гайдабура [2], В.О. Шайкан [3] та інші. Вони підкреслювали, що саме інтелігенція відображала ставлення народу до радянської та окупаційної влади. Показали, що, незважаючи на тимчасову окупацію німецькою армією території України, інтелігенція продовжувала свою мистецьку та наукову діяльність, іноді співпрацюючи з «ною» владою, найчастіше щоб зберегти національну культуру та традиції.

З огляду на це, завданням нашої статті є дослідження справжнього становища української інтелігенції на тимчасово окупованих німецькою армією територіях та визначення її впливу на населення.

Інтелігенція в історичній і філософській літературі характеризується як особливий соціальний прошарок, для представників якого кваліфікована і висококваліфікована праця є основним видом професійної діяльності і єдиним джерелом коштів для існування. Робота інтелігента функціонально пов'язана з складною розумовою працею або в матеріальному виробництві, або в царині культури, науки, освіти, охорони здоров'я, а також оборони країни. До інтелігенції відносять як фахівців, що мають вищу освіту, так і висуванців-практиків, що виконували обов'язки фахівців і що набували необхідного об'єму знань у процесі праці, а також шляхом самоосвіти. Одним із основних напрямів діяльності інтелігенції в роки війни стала агітаційно-масова і пропагандистська робота. Їх виступи у пресі, по радіо, на мітингах і зборах з пекучими проблемами "теперішнього моменту" війни були прийнятні головними суспільно-політичними ідеями свого часу. Вони викривали реакційну суть фашистської ідеології, расову теорію переваги німецької нації, внутрішню й зовнішню політику фашистської держави, зміцнювали віру в перемогу, радянський патріотизм, інтернаціональну співпрацю. Усі загальнодержавні та національні тенденції знаходили віддзеркалення на місцевому рівні. Немало славних сторінок в героїчній літописі Великої Вітчизняної війни вписала й інтелігенція України. Сотні її представників з перших днів війни добровільно вступили до лав Червоної армії, народне ополчення й партизанські загони.

Але значна частина української інтелігенції не встигла або не хотіла евакуюватися і з тих чи інших причин залишилася на окупованих гітлерівською армією територіях. Відомий український історик М.В. Коваль, аналізуючи роль інтелігенції у Великій Вітчизняній війні, зауважував, що переважною більшістю інтелігенції на тимчасово окупованій території України володіли аполітичні